

JAN BASARA

Warszawa

zgrabki, bartóg, mierzwa, luzy,
CZYLI RESZTKI ZBOŻA ZAGRABIONE NA POLU

Nazwy będące przedmiotem niniejszego opracowania odnoszą się do resztek zboża, które po ustawieniu snopków w kopy, mendle, sztygi... zostały z pola sprzątnięte. W kwestionariuszu W. Doroszewskiego, za pomocą którego materiał został zebrany około 25 lat temu, pytanie brzmi: "Jsn. zboże zgrabione na polu?"¹ Pytanie to nie jest najlepiej sformułowane, bo przecież nie chodzi o zgrabione zboże w ogóle, a o jego resztki, pojedyncze kłosa, pozostawione na ściernisku². W wypadku gdyby rzeczywiście zgrabiono skoszone zboże, a taka sytuacja może się zdarzyć np. przy zbiorze owsa, jęczmienia, nazwy odnoszące się do resztek zboża nie mogłyby być użyte w odniesieniu do zboża tak zebranego.

Resztki zboża zgrabione na ścierni mają w polskich dialektach bogate i zróżnicowane terenowo nazewnictwo. Nazewnictwo to motywowane jest w różny sposób.

Pierwsza grupa nazw wiąże się z czasownikowym tematem *grab* i odnosi się do terminów motywowanych czynnością grabienia, będących rezultatem czynności grabienia (*zgrabki, zgrabki* itp.).

Druga grupa nazw określa jakość, wygląd, postać 'resztek zboża' w porównaniu z równo, prosto uformowanym zbożem powiązanim w snopki (*mierzwa, bartóg* itp.).

---

¹ *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego. Z. 3: Technika ludowa.* Pod red. W. Doroszewskiego. Wrocław 1958 s. 52.

² Inni autorzy też nie najtrafniej definiują ten desygnat. F. Pluta (SDP) mówi o 'zbożu zgrabionym na polu po skoszeniu'; J. Maciejewski (SCHDM) o 'luźnym, nie związanym zbożu na polu'; I. Judycka (Bad. Sl. J) stwierdza: "Wśród nazw odnoszących się do resztek s ł o m y [podkr. JB] pozostałej na polu [...]".

Oczywiście nie jest to ani: 'zboże zgrabione na polu po skoszeniu', ani 'luźne, nie związane zboże na polu', ani tym bardziej 'resztki s ł o m y pozostałej na polu'.

Wreszcie trzecia grupa nazw zwraca uwagę na stan resztek zboża, mianowicie na pozostawienie ich luzem w stosunku do powiązanych snopków (*lus, luzy* itp.).

Słowotwórczo najbardziej zróżnicowana jest grupa pierwsza, przy czym zróżnicowanie to wynika z oboczności prefiksów *z-* || *za-*, jak i z różnorodności sufiksów. Mamy więc *zagrabki, zgrabki; zagrabiny, zgrabiny* itp. Dominują *zagrabki* i *zgrabki* spotykane w większości dialektów polskich, poza północno-zachodnią częścią gwar etnicznych (por. mapa), przy czym jako wyłączne lub z wyraźną dominacją występują we wschodniej i południowej Polsce. Przedrostek *z-* || *za-* nie dzieli wyraźnie terenu, choć są regiony, gdzie jeden lub drugi wyraźnie przeważa (por. mapa). Oprócz wymienionych formacji mamy jeszcze inne nazwy oparte na rdzeniu *grab*. Są to rzadziej spotykane *zagraby, zgraby, zgrabiny, zgrabka* oraz inne, na mapie oznaczone jednym znakiem (O), z tym zastrzeżeniem, że na mapie nie pokazano form dubletowych. Niżej podaję (z lokalizacją) nazwy tej grupy, i te dubletowe, i te na mapie oznaczone wspólnym znakiem: *zgrabek* (107), *zgrzebki* (324), *zgrabka* (67), *zgrabek* (310a), *zgrabanka* (314), *zgrabisko* (286), *zgrabiska* (139), *zgrzebki* (323); *pograbki* (99, 171, 195, 196, 309, 325, 326, 331), *pograbówki* (300), *pohrebiny* (329); *podgrabki* (310); *ograbki* (277); *nagrabek* (310a); *grabianka* (226, 312). W punktach 327 i 328 zanotowano formy ze wschodniosłowiańską postacią rdzenia – odpowiednio: *zhrabiny* i *zhrébiny*. Różnorodność słowotwórcza wymienionych wyżej formacji jest zadziwiająca i nie wątpię, że niektóre z nich, tu dość rzadkie, są szerzej znane w terenie, a przy szczegółowych badaniach mogłyby się okazać, że tworzą większe, zwarte areale.

Większość wymienionych w tej grupie nazw potwierdzają: MSGP, SGK, AGM i liczne monografie.

Należy zaznaczyć, że nazwa *zgrabki* w znaczeniu 'grubsze odpadki przy młóceniu zboża'³ znana jest szeroko na północ i zachód od Wisły w Małopolsce, na Śląsku, na południowo-zachodnim Mazowszu w ziemi sieradzkiej oraz na południu i północy Wielkopolski.

W drugiej grupie nazw, określającej jakość, postać 'resztek zboża' mamy trzy podgrupy etymologicznie i geograficznie zróżnicowane. Należą tu: *bartóg* ("Urobione przyrostkiem *-og* od **barła* 'mierzwy'" SEJPB) zlokalizowany w zachodniej Wielkopolsce i na północy Śląska: *baruuk*, *ńektuży muv'o buxta*, *ale tu baruuk* (76a); *mierzwa* (*mierwa, merwa*) notowana na południowo-zachodnim

³ Nazwy tego desygnatu omawiam w artykule: *zgoniny, trzyny, krzyżak, ograbki ... czyli grubsze odpadki przy młóceniu* W: *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*. Warszawa 1992 (Seria: Język na Pograniczach nr 4).

Śląsku oraz na Podkarpaciu i w woj. krośnieńskim⁴, a także terminy urobione od podstawy czasownikowej *targ*: *targus*, *targan*, *targanka*, *targa*, *starga* i wiążące się bezpośrednio z czasownikiem *targać*, *stargać*: *starga*, *bo jest stargane* (234), *targus jest to zgrab'üne zboże, kturę pozostauo na śćerńisku po skośeńu zboża* (186).

Nazwy związane z rdzeniem *trg* występują w północno-zachodniej Małopolsce, na południu Mazowsza, w ziemi sieradzkiej, łęczyckiej, w południowej Wielkopolsce oraz na Warmii i Mazurach. Geografia ich form jest następująca: woj. kaliskie, sieradzkie, łódzkie, piotrkowskie i kieleckie – *targus*, woj. skiernewickie, radomskie, siedleckie – *targan*, woj. kieleckie, tarnobrzeskie – *starga*, Warmia i Mazury zachodnie oraz punkt 117 w kieleckim – *targanka*. Nazwę *targa* notowano w trzech daleko od siebie położonych wsiach (195, 212, 286a).

Podobnie motywowaną nazwą jest termin *tarma* wiążący się z czasownikiem *tarmosić*; zanotowano ją dwukrotnie (210, 322).

W zachodniej Wielkopolsce zapisano czterokrotnie w blisko położonych wsiach nazwę *buchta*, przy czym w trzech wsiach występuje ona obok *barłogu*, a w punkcie 48 jest dubletem *zgrabek*. Zresztą termin *buchta* jest tu chyba starszy niż *zgrabki*.

Nazwa *buchta* (≤ niem. *Bucht*) znana jest szeroko na północy Polski m.in. w znaczeniu 'przegrody w chlewie dla świń'. Możliwe, że nazwa *barłóg*, która w wielu wsiach współlistniejąc z *buchtą* może oznaczać zarówno 'resztki zboża', jak też 'słomę zmierzwioną, służącą za podściółkę dla świń', mogła spowodować, że zakres znaczeniowy nazwy *buchta* rozszerzono na podściółkę i resztki zboża.

Kolejną zwartą geograficznie grupę stanowią nazwy pochodzenia niemieckiego (niem. *los* 'luźny'). Obejmują one północno-wschodnią Wielkopolskę, Kujawy, Krajnę, Kaszuby, Kociewie, ziemię chełmińsko-dobrzyńską, lubawską, Warmię, Mazury zachodnie, północno-zachodnią część Mazowsza, a także kilka wsi w ziemi sieradzkiej i łęczyckiej. Notowano następujące postacie wyrazowe: *lus*, *luz* (tylko p. 60), *lusy*, *luzy*, przy czym w jednej wsi może być *lus* || *lusy* lub *lus* || *luzy*. Trudno powiedzieć, czy postać *luzy* jest wynikiem interwokalicznego udźwięcznienia głoski *s* na gruncie polskim czy też już z dźwięczną głoską została przejęta.

Z grubsza biorąc (szczegóły na mapie), geografia wymienionych nazw przedstawia się następująco: w Wielkopolsce przewaga formy *lus*, na wschód od Wisły *luzy*, na Krajnie, Kaszubach i Kociewiu *luzy* lub *lus* || *luzy* – *lus*, *beżem muuścić lus* (82a); *luzy żem zgrab'jiu*, *albo lus żem zgrab'jiu* (126b); *luzy, bo to nie v'ozane tylko luźne* (159); *lusy to stara nazwa* (145).

⁴ Postaci z twardym, niespalatalizowanym *r* są prawdopodobnie rezultatem wpływu języka czeskiego lub słowackiego. Nazwę tę potwierdza m.in. ze Śląska AJŚ i SDP, a z Małopolski SPK.

W punkcie 121 zapisano obocznie nazwę *piektowiny*, przy czym 'duże grabie do grabienia ścierniska' nazywają w tej wsi *piekto*. A więc jest tu wyraźna paralela między nazwami *grabie*: *zagrabiny* i *piekto*: *piektowiny*. Niemniej nazwa ta jest chyba mało rozpowszechniona.

WYKAZ SKRÓTÓW

AGM	A. K o w a ł s k a, A. S t r z y ż e w s k a - Z a r e m b a. <i>Atlas gwar mazowieckich</i> . T. 4. Wrocław 1978 s. 139-141
Bad.SłJ	J. J u d y c k a. <i>Badania słownictwa gwar Pomorza Mazowieckiego (Sprzęt zboża i siana, młocka, czyszczenie ziarna)</i> . Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego. T. 5 z. 3. Warszawa 1963
MSGP	Magazyn <i>Słownika gwar polskich</i> w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie
SCHDM	J. M a c i e j e w s k i. <i>Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)</i> . Toruń 1969
SDP	F. P l u t a. <i>Słownictwo Dzierżystawic w powiecie prudnickim</i> . Wrocław 1964
SEJPB	A. B r ü c k n e r. <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> . Warszawa 1970
SGK	J. K a r ł o w i c z. <i>Słownik gwar polskich</i> . T. 1-4. Kraków 1900-1911
SPK	M. K u c a ł a. <i>Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich</i> . Wrocław 1957

SPIS MIEJSCOWOŚCI

Ze względów oszczędnościowych podaję skrócony spis miejscowości ograniczający się do lokalizacji numeru wsi w odpowiednim województwie.

województwo	numery wsi
szczecińskie	2a, 5, 7
zielonogórskie	4b, 20, 34
gorzowskie	9, 16b, 32
jeleniogórskie	14
poznańskie	32a, 40, 48, 61, 61a, 63, 73, 74, 94
legnickie	37
wałbrzyskie	39, 53, 54
leszczyńskie	41a, 64, 65
koszalińskie	43a
piłskie	45a, 46, 47, 60, 72, 82a, 83a
wrocławskie	66, 67, 68, 77, 84
kaliskie	75, 76a, 96, 97b, 98, 109, 117, 118
śląskie	79, 88c
bydgoskie	81a, 89, 90a, 92, 93, 105, 106, 107, 108, 115, 128
opolskie	85b, 99, 99b, 100, 101, 102, 104, 120, 121
konińskie	95, 116, 133, 134
katowickie	110, 122, 123, 140, 141, 151, 177
gdańskie	110a, 112b, 113a, 114, 126a, 126b
częstochofskie	119, 138, 139, 149, 150, 175, 176

toruńskie	129, 130, 144a, 145, 165
włocławskie	131, 132, 146a, 155, 156, 166
sieradzkie	135, 136, 137, 147, 159
bielskie	142, 143, 152, 160, 161, 179
elbląskie	154, 181a
płockie	157, 167, 168a, 169, 170, 194
olsztyńskie	164, 183, 193, 202, 203, 204, 218a, 219, 220b, 229, 237
łódzkie	171, 172
piotrkowskie	173, 174, 186, 187, 188, 197
krakowskie	178, 198, 199, 215
nowosądeckie	180, 191, 192, 200, 217, 228, 253
ciechanowskie	184a, 205, 206, 221a, 222, 230a
skierniewickie	185, 195, 196, 208, 209
kieleckie	189, 190, 211, 212, 213, 214, 214a, 226, 233, 234, 248
radomskie	210, 224, 225, 232, 246, 247, 260
tarnowskie	216, 227, 235, 251, 252
ostrołęckie	221, 239, 240, 241, 242, 256, 266
warszawskie	222a, 231, 243, 244
tarnobrzeskie	249, 261, 262, 269, 285, 286, 286a, 307
rzeszowskie	250, 270, 287, 288
suwalskie	238, 255, 272b, 273, 291, 301a, 310, 310a
siedleckie	257a, 258, 267, 268, 278, 279, 280, 281, 296
lubelskie	259, 282, 283, 284, 305, 306, 321
koźmieńskie	263, 271, 289, 290, 301
łomżyńskie	274, 275, 276, 277, 293a, 294, 302, 303
białostockie	295, 312, 313, 314, 315, 315a, 327, 328, 329
białkopodlaskie	297, 304, 317, 318, 319, 330, 331
przemyskie	299, 300, 309, 325, 326
zamojskie	306a, 308, 322, 323, 324a, 332, 333, 336, 337, 338
chełmskie	334, 335

zgrabki, bartóg, mierzwa, luzy

– GETREIDERESTE, DIE AUF DEM FELD ZUSAMMENGERECHT WERDEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Den Gegenstand des Artikels bilden sprachlandschaftliche Grenzziehungen, semantische Motivation und Wortbildung der Wörter, die in den polnischen Mundarten Getreidereste bezeichnen, die nach der Ernte auf dem Feld zusammengerecht werden.

Übersetzt von E. Krukowska

